

Rasim Hurem

Političke mjere okupatora i ustaša protiv ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1942. godine

Vojni historičari u Jugoslaviji dosta su pisali o tzv. drugoj i trećoj neprijateljskoj ofanzivi, koje su bile preduzete uglavnom protiv partizana u Bosni i Hercegovini.¹⁾ Oni su rekonstruisali i analizirali vojna djeljstva okupatora, ustaša i domobranstva NDH, a isto tako i djeljstva Vrhovnog štaba NOP i DV Jugoslavije i partizanskih jedinica protiv kojih su pomenute ofanzive bile preduzete. Utvrdili su da je postojala četnička kolaboracija sa njemačkom i italijanskom vojskom i sa domobranstvom NDH u borbama protiv partizana, kao i da je ta kolaboracija olakšala posao okupatorima. Ovi historičari su takođe dali ocjenu rezultata pomenutih vojnih djeljstava ali samo sa čisto vojnog stanovišta. Tu ocjenu prihvatili su i autori **Pregleda istorije SKJ**, koji su u konciznom opisu događaja na jugoslavenskom ratištu u 1942. godini mogli samo konstatovati da su pomenute vojne ofanzive protiv partizanskih snaga bile

¹⁾ S. Bobić, Neki podaci o borbama u Hercegovini od 1. januara do kraja aprila 1942. godine, VIG br. 4/1950, str. 63, 68, 69; M. Stepančić, Treća neprijateljska ofanziva u istočnoj Bosni, Crnoj Gori i Hercegovini gledana kroz neprijateljska dokumenta, VIG br. 3/1951; R. Bašić, Neprijateljska ofanziva na Kozaru juna 1942. godine, VIG br. 5/1952; Isti, Ustanak i borbe na Kozari 1941—1942, Beograd 1957, str. 173—252, 259—270; M. Zekić, Druga neprijateljska ofanziva, VIG br. 2—3/1956; A. Đonlagić — M. Leković, Druga etapa Druge neprijateljske ofanzive, VIG br. 4/1957; Isti, Njemačka ofanziva na istočnu Bosnu januar—februar 1942, Beograd 1962; Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, prva knjiga, Beograd 1957, str. 169—179, 199—211, 231—235.

preduzete.²⁾ O političkoj pripremi vojnih ofanziva vojni historičari nisu raspravljali. Izuzetak čine A. Đonlagić i M. Leković, koji su se osvrnuli na korake koje su Nijemci, pripremajući svoju ofanzivu na istočnu Bosnu, januara—februara 1942. godine, preduzeli sa ciljem da se povežu sa tamošnjim četničkim vođstvom (J. Dangić).³⁾ No, i taj je osvrt uslijed oskudice u izvorima ostao nedorečen i djelimično netačan.

Znatno manje je pisano o političkim mjerama, koje su okupacione sile i ustaški režim NDH preduzimale u to vrijeme protiv ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini. L. Hory i M. Broszat, raspravljajući o osnovnim pravcima njemačke i italijanske politike u NDH, osvrnuli su se na bitne razloge zbog kojih se njemačka okupaciona sila, napose njemački vojni krugovi u Beogradu, a i italijanska, u vrijeme kada je pripremala prve ozbiljne zahvate protiv partizanskog pokreta zapadno od r. Drine, opredijelila za izvjesne oblike saradnje sa četnicima u Bosni i Hercegovini.⁴⁾ F. Butić je u nekim svojim radovima⁵⁾ ukazala na pokušaj ustaških vrhova, prvih mjeseci 1942. godine, da povedu umjereniju politiku prema Srbima u NDH i na taj način oslabe otpor Srba režimu i doprinesu slabljenju narodnooslobodilačkog pokreta. Pisac ovih redaka analizirao je sporazume o saradnji između NDH i četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine, kao i dještvo tih sporazuma na proces slabljenja NOP-a u ovoj oblasti.⁶⁾ Napokon, neka pitanja iz ovog okvira (dogovaranja Nijemaca i Italijana o vojnim poduhvatima protiv partizana, osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve) usputno, raspravljajući najviše o njemačko-italijanskim odnosima, dotakao je S. Odić u svojoj knjizi: **Neostvareni planovi.**⁷⁾

Namjera nam je da u ovom radu, koliko to stanje istorijskih izvora dopušta, damo cjelovit prikaz političkih mjera njemačkog i italijanskog okupatora i ustaškog režima NDH — uključujući tu i političku pripremu oružanih akcija protiv partizana — preduzetih u cilju slabljenja, odnosno likvidacije ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini u kritičnoj, prvoj polovini 1942. godine.

Njemački okupator je imao mnogostruki interes u Bosni i Hercegovini. U budućnosti je Bosna i Hercegovina trebalo da uđe u sferu njemačkog uticaja. U toku rata njemačkog okupatora je privlačilo rudno i šumsko bogatstvo, industrijski kapaciteti, komunikacije i vojnostrateški položaj Bosne i Hercegovine. Da bi mogao da nesmetano vrši eksploataciju tih bogatstava, njemački okupator je želio da u Bosni i Hercego-

²⁾ Pregled istorije SKJ, Beograd 1963, izd. latinicom, str. 352, 354.

³⁾ A. Đonlagić — M. Leković, Njemačka ofanziva..., str. 51—53, 216—219.

⁴⁾ L. Hory — M. Broszat, Der kroatische Ustascha-Staat 1941—1945, Stuttgart 1964, str. 119—128.

⁵⁾ F. Butić — I. Jelić, Prilozi za proučavanje historije NDH u razdoblju 1942—1943. godine, Putovi revolucije 1—2/1963, str. 343—345; F. Butić, O nekim problemima proučavanja »Nezavisne Države Hrvatske«, Putovi revolucije 3—4/1964, str. 306; Ista, Ustaška »Nezavisna Država Hrvatska« u vrijeme Prvog zasjedanja AVNOJ-a, Prvo zasjedanje AVNOJ-a — zbornik radova naučnog skupa Bihać, 1966, str. 196—197.

⁶⁾ R. Hurem, Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne Države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo br. 2, Sarajevo 1966.

⁷⁾ S. Odić, Neostvareni planovi, Zagreb 1961, str. 26—27, 53, 63—64.

vini vlada red i mir. Umjesto toga, on se ubrzo suočio sa narodnim ustankom u kojem su uglavnom zbog ustaškog terora i zločina nad srpskim narodom u najvećem broju učestvovali Srbi.

Sudbina srpskog naroda u Bosni i Hercegovini (kao i u Hrvatskoj) uzbuđivala je duhove istočno od Drine. U Srbiju su stizale vijesti o teroru i zločinima koje su ustaše vršile nad Srbima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, a osim toga su pristizale brojne izbjeglice iz Bosne i Hercegovine. Po mišljenju njemačkih krugova u Srbiji, položaj Srba u NDH je znatno otežavao napore vlade generala M. Nedića da u lojalnoj saradnji sa Nijemcima održi mir u Srbiji.⁸⁾

Izlazi da je interesovanje njemačkog okupatora za prilike u Bosni i Hercegovini bilo motivisano ne samo njegovim vojnoprivrednim i vojnostrateškim ciljevima u toj zemlji nego i njegovom željom da održi red i mir u Srbiji, koja je u vojnoprivrednom (rude, poljoprivredni proizvodi) i vojnostrateškom pogledu (centralni Balkan, komunikacije) za nje predstavljala područje od prvorazrednog značaja. Njemački krugovi u Srbiji su imali u vidu i jedan širi privredni i politički interes Rajha. General Paul Bader, komandujući general i zapovjednik Srbije vjerovao je da Treći Rajh treba da u srpskohrvatskom prostoru popuni prazninu nastalu rušenjem jugoslovenske države. On je smatrao da se privredni i politički aspekti rušenja Kraljevine Jugoslavije ne smiju posmatrati ni samo iz hrvatskog a ni samo iz srpskog ugla. Rješenje tih problema treba da na prvom mjestu polazi od interesa Trećeg Rajha. Pri tome treba imati u vidu da ovdje nije riječ samo o važnim privrednim interesima Rajha nego i o tome da će ugled Rajha kod stanovništva koje živi na području razorene države, kao i kod ostalih naroda biti doveden u pitanje ukoliko se u jugoslovenskim zemljama ne obezbijedi mir.⁹⁾

Pod hrvatskim prostorom gen. Bader je podrazumijevao uglavnom Bosnu i Hercegovinu, u kojoj žive »bosanski seljaci« Srbi — pogođeni, prevareni i iznevjereni. Bader je vjerovao da će ti seljaci biti razumni, tj. da će se vratiti svojim kućama i prihvatiti se korisnog posla čim njihovi životi ne budu više ugroženi, što će biti od značajnog interesa za Rajh.¹⁰⁾

Razmišljanja gen. Badera su zanimljiva i zbog toga što nam otkrivaju dva interesantna ugla posmatranja prilika u Bosni i Hercegovini:

1. po čvrstom uvjerenju njemačkih krugova u Beogradu i gen. Badera lično broj komunista među ustanicima u Bosni i Hercegovini je

⁸⁾ »...Es herrscht in diesem Lande jetzt Ruhe, und was das wichtigste ist, es wird überall fleissig gearbeitet. Neue Aufstandsbewegungen können sich hier auf diesem Boden nicht mehr entwickeln; Gefahren drohen nur von aussen. Aus diesem Grunde ist es unerhört wichtig, dass nunmehr auch jenseits der Grenzen eine endgültige Bereinigung erfolgt. Die Ruhe in Serbien ist weiterhin sehr viel davon abhängig, wie die 2 Millionen Serben in Kroatien behandelt werden. Solange der Flüchtlingsstrom aus Kroatien nach Serbien anhält, ist auch damit zu rechnen, dass die öffentliche Meinung in Serbien durch die Tatsache der Serbenverfolgung in Kroatien auf das höchste erregt ist« (gen. P. Bader — S. Kascheu, njem. poslaniku u Zagrebu 3. 5. 1942. Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, Mikroteka, London) nadalje: London (N—7, 301637—43).

⁹⁾ Isto.

¹⁰⁾ »...Die Wiederherstellung von Ruhe und Ordnung — hauptsächlich im bosnischen Raum—liegt im höchsten Reichsinteresse« (Isto).

vrlo malen; u većini su ustanici otišli u šumu bojeći se da od strane ustaša ne budu ubijeni. Drugim riječima, to znači da se među ustanicima nalazi mali broj onih koji su to postali iz razloga ideološke prirode, već da se najveći broj ustanika odlučio za borbu zbog odnosa ustaških vlasti prema Srbima. Zaključak koji se na osnovu ovih premisa nametao bio je da se likvidacija ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini može postići prije svega promjenom dosadašnje politike ustaša prema Srbima i podizanjem njihove odgovornosti u vršenju uloge nosilaca državne volje na viši nivo;

2. njemačkim krugovima u Srbiji i Hrvatskoj nisu bile nepoznate srpskohrvatske protivrječnosti, koje su u uslovima rata poprimile nesvakidašnje razmjere. Ako su željeli da u srpskohrvatskom prostoru postignu red i mir, ti krugovi su morali da kreiraju takvu politiku koja bi, ako ne u potpunosti otklonila, ono bar u najvećoj mogućoj mjeri, ublažila, neutralisala sukob ekstremnog hrvatskog i srpskog nacionalizma.

Pokušavajući da pronađu takvu politiku, njemački krugovi u Beogradu i Zagrebu su pali u iskušenje da na srpskohrvatskom prostoru različito tumače jedinstvene interese Trećeg Rajha. Tako su odgovorni njemački krugovi u Beogradu, napose gen. Bader, zagovarali shvatanje srpskih krugova oko gen. M. Nedića. Nasuprot ovima, SA-Obergruppenführer Siegfried Kasche, njemački poslanik u Zagrebu smatrao je ustaški režim faktorom koji s najboljom voljom i stvarno radi za interese Trećeg Rajha. I dok je Bader ispoljavao nepovjerenje u ustaški režim i činio ga odgovornim za sve teškoće sa kojima se Treći Rajh susretao na srpskohrvatskom prostoru, Kasche je smatrao politički nesvrshodnim to što njemački faktori u Srbiji preuveličavaju i stalno ističu »srpske teškoće« koje dolaze sa hrvatske strane.¹¹⁾

Različiti uglovi posmatranja političkih prilika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i okupiranoj Srbiji od strane njemačkih krugova u Zagrebu i Beogradu uticali su na politiku tih krugova u odnosu na Bosnu i Hercegovinu u 1942. godini.

Njemački okupator počeo je da se neposrednije interesuje za prilike u Bosni i Hercegovini tek pošto se ustanak u ovoj zemlji razbuktao i, naročito kada je Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije, krajem 1941. godine, stigao u istočnu Bosnu. Do tog vremena okupator je uspio da uz pomoć četnika D. Mihailovića uspješno završi vojne operacije protiv partizanskih snaga u zapadnoj Srbiji (tzv. prva neprijateljska ofanziva), pa je Bosna postala područjem njegovog neposrednog operativnog interesa i djelovanja.

Njemački okupator je u januaru 1942. godine vojnički intervenisao protiv ustanika u istočnoj Bosni. Po vojnoj snazi koju je okupator u toj intervenciji angažovao, po teritoriji na kojoj je ona preduzeta i po rezultatima koje je postigla, ta intervencija je imala ograničeno djejestvo. Mišljenje odgovornih njemačkih komandanata: gen. Badera i gen. Waltera Kuntzea, vršioca dužnosti zapovjednika oružanih snaga na Jugoistoku bilo je da je intervencija dala skromne rezultate iz razloga što su italijanske okupacione snage na demarkacionoj liniji dozvolile da se ustanici

¹¹⁾ Isto; S. Kasche — MIP-u 13. 4. 1942, AVII, Mikroteka, Bon (nadalje: Bon) 4/976—977.

iz područja Romanije u većini sklone južno od demarkacione linije. Stoga su ustanici u istočnoj Bosni, smatrali su, samo privremeno rastjerani, pa se s njihovim postojanjem mora i dalje računati, kao i s tim da će njihove akcije ponovo uslijediti.¹²⁾

S obzirom na mršave rezultate vojne kampanje protiv ustanika, gen. Bader je sa skepsom gledao na razvoj prilika u istočnoj Bosni u bliskoj budućnosti. Njega je posebno zabrinjavao odnos ustaških vlasti prema Srbima nastanjenim u ovoj oblasti. Stoga je on želio da osigura svoj uticaj na rad civilnih i vojnih vlasti NDH u istočnoj Bosni. Ovo pitanje raspravljeno je na konferenciji njemačkih predstavnika gen. Bader, gen. Hugo von Glaise — Horstenau, njemački general u Zagrebu i S. Kasche) i predstavnika NDH (dr A. Pavelić, poglavnik NDH i maršal S. Kvaternik), održanoj u Zagrebu 23. januara 1942. godine, u vrijeme kada se vojne operacije u istočnoj Bosni nisu tako reći bile ni završile. Povelici i Kvaternik su prihvatili sve zahtjeve svojih sagovornika, pa je odlučeno da istočna Bosna — ograničena sa sjevera Savom, sa zapada Bosnom, sa juga demarkacionom linijom prema Italiji i sa istoka rijekom Drinom — i dalje ostane operativno područje pod zapovjedništvom komandujućeg generala i zapovjednika Srbije,¹³⁾ s tim što će suverenitet NDH u ovoj oblasti biti poštovan. Zapovjednik Srbije je prenio svoje nadležnosti na general-lajtnanta Johanna Fortnera, komandanta 718. pješadijske divizije, koja je stacionirana u gore označenom području istočne Bosne i čiji se štab nalazio u Sarajevu. Gen. Fortneru bile su neposredno određene sve njemačke okupacione snage i oružane snage NDH (domobranske i ustaške formacije) stacionirane na označenom području. Osim toga, Fortner je bio ovlašten da izdaje naređenja o upotrebi i djeystvima žandarmerije i policije ukoliko to vojni položaj bude iziskivao.

Prema ovom dogovoru, dužnost gen. Fortnera bila je da se u sporazumu sa njemačkim generalom u Zagrebu i vladom NDH pobrine za ponovno uspostavljanje reda i mira u istočnoj Bosni, pri čemu tretman Hrvata, Srba i Muslimana kao punopravnih građana mora da bude njegov najvažniji princip.¹⁴⁾ Takođe je njegova dužnost bila da pomogne obnavljanje i izgradnju državne uprave NDH koju su ustanici bili uništili. U tom pogledu gen. Fortner je trebalo da saraduje sa predstavnikom vlade NDH kod komandanta 718. pješadijske divizije, kojeg će ova — kako je dogovoreno — imenovati.¹⁵⁾

¹²⁾ Gen. W. Kuntze — OKW-u 29. 1. 1942, prema: E. Wisshaupt, Die Bekämpfung der Aufstandsbewegung im Südostraum, rukopis — prepis Medunarodnog vojnog suda u Nürnbergu, str. 112—113, AVII 70/Va—18/1; S. Odić, n. d., str. 26.

¹³⁾ Istočna Bosna je ostala u nadležnosti zapovjednika Srbije do oktobra 1942. g. Tada je formiran Štab njemačkih trupa u Hrvatskoj, u čiju je nadležnost spadala i istočna Bosna. Na čelu ovog štaba nalazio se general-major Rudolf Lüthers.

¹⁴⁾ »... Oberster Grundsatz muss sein, dass in den unter deutschem Einfluss stehenden Gebieten Kroaten, Serben und Muselmanen nebeneinander als vollberechtigte Bürger in Ruhe und Sicherheit leben können. Wer das Leben des anderen bedroht, verfällt schärfster Bestrafung auf Grund standrechtlicher Aburteilung« (Gen. Bader — štabu 718 pješ. divizije 18. 2. 1942, AVII 9/II-1/10).

¹⁵⁾ Isto; Zapisnik o saslušanju H. Fortnera 16. 1. 1947, AVII 9—34/10; E. Wisshaupt, str. 115—117.

A. Pavelić je odlučio da se za predstavnika vlade NDH u štabu gen. Fortnera a u svojstvu opunomoćenika ministra unutrašnjih poslova imenuje dr Šandor (Aleksandar) Benak, vladin sekretar.¹⁶⁾

Istovremeno je gen. Bader pokušao da sa Jezdimirom Dangićem, glavnim četničkim vođom u istočnoj Bosni nađe jedan modus vivendi. Uslovi za pregovore sa Dangićem stvoreni su tokom tzv. druge ofanzive. Kao što je poznato, Dangić i podređeni mu četnički oficiri nisu se oduprli njemačkim četama; štaviše, ti oficiri su javno izjavljivali da će udariti na partizane ukoliko se oni odupru njemačkoj vojsci u nastupanju. Sa svoje strane gen. Bader je naredio da se četnici, koji su u toku ofanzive pali u njemačko zarobljeništvo tretiraju kao ratni zarobljenici i da se s njima ne smije postupati kao sa odmetnicima.¹⁷⁾

Pregovori sa J. Dangićem vođeni su od 30. januara do 3. februara 1942. godine. Prvog dana Dangić je u razgovoru sa pukovnikom Kewischem, šefom štaba zapovjednika Srbije stavio ovome do znanja da je spreman da se sa svim svojim ljudima potčini njemačkoj komandi kako bi se komunisti u istočnoj Bosni uništili i mir održao. On bi takođe bio spreman da ostane na njemačkoj strani u slučaju da u proljeće ponovo dođe do ustanka. To je omogućilo da se 31. januara i 1. februara povedu stvarni pregovori u kojima su osim pukovnika Kewischa učestvovali i sam gen. Bader, zatim dr Felix Benzler, njemački poslanik u Beogradu, dr Georg Kiessel, vršilac dužnosti šefa vojne uprave, kao i predstavnik vlade gen. M. Nedića, J. Dangić je tražio da se za uzvrat ograniči vlast NDH u istočnoj Bosni u smislu da će se stvoriti uprava koja će voditi više računa o interesima istočnobosanskih Srba, među kojima i onih koji učestvuju u ustanku.¹⁸⁾

Izgleda da su gen. Bader i poslanik Benzler bili spremni da na osnovu Dangićevih obećanja i zahtjeva utanače s njim neki sporazum, vjerujući da bi Dangićeve ljude mogli iskoristiti za obezbjeđenje željeznice i industrijskih preduzeća u istočnoj Bosni. Ali su oni željeli da čuju mišljenje druge strane, pa su zamolili gen. Glaise-Horstenaua da se 2. februara, zajedno sa opunomoćenim izaslanikom vlade NDH priključi pregovorima sa Dangićem. Iz Zagreba su stigli i gen. Glaise-Horstenau i poslanik Kasche, a u ime vlade NDH dr Vjekoslav Vrančić, državni sekretar i pukovnik Fedov Dragojlov, šef operativnog odjeljenja generalštaba. Izaslanik vlade NDH odbio je da prihvati sporazum na ponuđenim osnovama. Predstavnici Trećeg Rajha došli su do zajedničkog zaključka da su broj Dangićevih ljudi i pouzdanje s kojim se njima može prići neizvjesni. Sama Dangićeva ličnost nema nikakvu vrijednost. Ako bi se prihvatila Dangićeva formula za sporazum, njemačkoj strani ne bi preostala nikakva sredstva kao garancija da će Dangić i njegovi ljudi zaista imati držanje kakvo je obećano. Postojala je bojazan da Dangić ne iskoristi ovaj sporazum da bi svoje pristalice snabdio municijom i opre-

¹⁶⁾ Zapisnik o saslušanju H. Fortnera.

¹⁷⁾ A. Callisse, gen. konzul Kraljevine Italije u Sarajevu — MIP-u Rim 29. 1. 1942, AVII 153a—3/5—14.

¹⁸⁾ S. Kasche je u svom izvještaju MIP-u napisao da je Dangić kao protuuslugu zahtijevao povlačenje domobrana i ustaša iz pet istočnobosanskih srezova i stavljanje ovih srezova pod upravu sreskih načelnika, biranih iz reda domaćih Srba, a isto tako da bi Dangić želio da dobije municiju i snabdijevanje. S. Kasche — MIP-u 4. 2. 1942, Bon 4/852—853.

mom, obučio ih i reorganizovao. Stoga su ovi pregovori završeni bez rezultata. Dangić je za neuspjeh pregovora optužio predstavnike ustaške vlade i izjavio da mu ne preostaje ništa drugo nego da povede »borbu protiv Hrvata« u cilju da zaustavi uništenje srpskog naroda u Bosni.¹⁹⁾

Međutim, aranžman gen. Badera sa Pavelićom i Kvaternikom bio je privremena mjera čije je provođenje zavisilo i od trećih faktora (NOP). S druge strane, gen. Kuntze, vršilac dužnosti komandanta Jugoistoka nije odobravao započete pregovore sa J. Dangićem. On je gen. Baderu stavio do znanja da je J. Dangić Srbin i da će to ostati, a da je pregovore ponudio samo zato da bi prezimio i imao vremena da organizuje i obuči svoje efektivne, a osim toga da bi pripremio pripojenje istočne Bosne Srbiji. Smatrao je da bi sporazum sa Dangićem omogućio narastanje njegovih snaga, što nije u skladu sa njemačkom politikom. Gen. Kuntze je smatrao da je, budući da je riječ o državnom području NDH, pogrešno pregovarati sa Dangićem prije nego što za to ne dobije saglasnost vlade NDH. Zato je on ukazao gen. Baderu da je i dalje njegova zadaća da suzbija ustanički pokret i osigurava industrijske kapacitete i najvažnije saobraćajnice u Srbiji i istočnoj Bosni.²⁰⁾

U svom izvještaju o rezultatima tzv. druge ofanzive, koji je od njega zatražila Vrhovna komanda njemačke vojske (OKW) gen. Kuntze je zaključio da su intervencijom njemačke vojske u istočnoj Bosni ustanici samo privremeno rastjerani, ali da se s njihovim postojanjem mora i dalje računati, kao i s tim da će akcije ustanika opet početi. Gen. Kuntze je izrazio svoje uvjerenje da oružane snage NDH, koje su jednom bile pobijeđene u borbi sa ustanicima, neće moći da spriječe ove akcije ustanika. Te akcije biće moguće spriječiti i ustanike uništiti samo ako se odnosne teritorije čvrsto zaposjednu, što je moguće jedino u povoljnijim vremenskim uslovima. Za jedno takvo zaposjedanje bilo bi potrebno — po mišljenju gen. Kuntzea — da njemačke trupe na njemačkom okupacionom području bitno ojačaju, a osim toga da se u akciji protiv ustanika pored njemačkih angažuju italijanske okupacione trupe i oružane snage NDH, i to pod jedinstvenom glavnom komandom. Ta akcija morala bi se preduzeti uglavnom istovremeno protiv svih centara ustanka na teritoriji NDH kako bi se ustanicima onemogućilo da se, izbjegavajući udarce u jednom području povuku u drugi kraj NDH. Gen. Kuntze je dodao da bi Italijani morali da se uključe u aktivnu borbu protiv ustanika, a ustaše da se odreknu svake vrste terora i vršenja zločina nad narodom.²¹⁾

I druge vojne ličnosti, a naročito njemački general u Zagrebu, izvještavali su OKW o nezadovoljavajućem razvoju prilika u Jugoslaviji. Najzad se OKW odlučila za zajedničku njemačkoitalijansku akciju. General-feldmaršal Wilhelm Keitel, načelnik štaba OKW obratio se general-pukovniku Ugu Cavalleru, načelniku generalštaba italijanskih oružanih snaga s prijedlogom da njemačke i italijanske okupacione snage preduzmu zajedničke mjere za uništenje partizana na teritoriji NDH.²²⁾

¹⁹⁾ Isto; E. Wisshaupt, str. 113—115; Vidi i moj rad: Sporazumi o saradnji..., str. 289—290.

²⁰⁾ E. Wisshaupt, str. 115.

²¹⁾ Isto, str. 112—113.

²²⁾ S. Odić, n. d., str. 26—27.

Pošto je postignuta saglasnost o potrebi zajedničke akcije širih razmjera, sastali su se najviši predstavnici njemačke i italijanske okupacione sile u Jugoslaviji sa ciljem da razmotre vojne i političke aspekte predstojeće akcije protiv ustanika. Na putu za Opatiju, gdje su vođeni razgovori sa italijanskom stranom, njemačka delegacija se sastala u Zagrebu 27. februara 1942. godine, i tu definisala svoj stav u odnosu na predmet predstojećih razgovora.²³⁾ Gen. Kuntze je izložio da su u pitanju dvije ustaničke grupacije od kojih jedna na potezu od Save do Dubrovnika (istočna Bosna i Hercegovina i dijelovi Crne Gore) a druga u zapadnoj Bosni, u širem prostoru oko Prijedora. On misli da bi za savladavanje ustanika u istočnoj Bosni trebalo da se angažuju njemačke snage, a u području Goražda i Foče i italijanske. Potom bi ove posljednje trebalo da se vrate i preduzmu akcije čišćenja »na crnogorskoj granici do Kotora«. ²⁴⁾ Stalo se na stanovište da su predstojeći vojni razgovori sa predstavnicima Kraljevine Italije i NDH korisni, ali da ih treba voditi oprezno. Vojne akcije protiv ustanika treba koliko je moguće više olakšati političkim sredstvima, posebno s obzirom na odnose između NDH i Nedićeve Srbije. U tom smislu treba podstaći produženje kontakata između A. Pavelića i M. Nedića na dosadašnjem nivou, a ako se s time saglasi ministarstvo inostranih poslova, podići ih na viši nivo. Predstojeća vojna akcija u istočnoj Bosni ne bi smjela da izazove nikakve teškoće za vladu gen. M. Nedića. Italijanske okupacione trupe upotrijebiće se sjeverno od demarkacione linije samo u operativne svrhe a ne i za zaposjedanje novih teritorija. Jednoglasno je utvrđeno da vojna akcija može razbiti ustaničke centre i slomiti njihovu udarnu snagu ali da ne treba računati sa njihovim savlađivanjem za kratko vrijeme.²⁵⁾

Sastanak u Opatiji održan je 2. i 3. marta 1942. godine. Sa njemačke strane bili su prisutni gen. Kuntze, gen. Bader, gen. Glaise-Horstenau i general-lajtnant Enno von Rintelen, njemački general pri italijanskoj vrhovnoj komandi, a sa italijanske: general Vittorio Ambrosio, načelnik italijanskog generalštaba, general Mario Roatta, komandant Druge italijanske armije i general Antonio Gandini, načelnik operativnog odjeljenja italijanske vrhovne komande.²⁶⁾ Razgovorima je prisustvovao i predstavnik hrvatskog domobranstva general-lajtnant Vladimir Laxa. Dogovoreno je da jedna operativna grupa pod komandom gen. Badera, a pod vrhovnim zapovjedništvom gen. Roatte, preduzme akciju za uništenje ustanika u istočnoj Bosni.²⁷⁾

Tokom razgovora došla su do izražaja različita gledišta jedne i druge strane u pogledu izbora sredstava koja će se primjenjivati u borbi protiv ustanika. Italijanska strana, na prvom mjestu gen. Roatta, zalagala se za odvojen tretman četnika i partizana. Roatta je još krajem januara mjeseca, pozivajući se na pozitivna iskustva i rezultate, koje su u tom pogledu postigle potčinjene mu komande, ukazivao na mogućnost

²³⁾ U zagrebačkim razgovorima učestvovali su: gen. W. Kuntze, gen. P. Bader, F. Benzler, gen. H. von Glaise—Horstenau, S. Kasche i jedan major. S. Kasche — MIP-u 28. 2. 1942, Bon 4/867—870.

²⁴⁾ S. Kasche — von Ribbentropu 27. 2. 1942, Bon 3/86—87.

²⁵⁾ S. Kasche — MIP-u 28. 2. 1942, Bon 4/867—870.

²⁶⁾ S. Odlič, n. d., str. 53

²⁷⁾ Protokol o razgovorima vojnih predstavnika u Opatiji, Bon 4/883—886.

šireg sporazumijevanja sa srpskim stanovništvom, ako zatreba i na štetu NDH, kao na način na koji bi bilo moguće da se nejak, a istureni italijanski garnizoni održe bez borbe. Gen. Kuntze nije se slagao sa Roattinim gledištem, koje je po njegovom mišljenju zasnovano na devizi »ne boriti se«. Pozivajući se na iskustvo da se milosrđem i popuštanjem prema ustanicima ne može postići željeni cilj, gen. Kuntze je energično odbio Roattine ideje o pregovorima sa četnicima. Mišljenje gen. Kuntzea je prevagnulo pa je odlučeno da se sa četnicima kao ni sa partizanima neće pregovarati. Utvrđen je jednoobrazan postupak obiju strana prema ustanicima i prema stanovništvu. Određeno je da ustanici koji budu uhvaćeni sa oružjem moraju biti strijeljani, a isto tako i svaki onaj koji se nalazi u njihovoj pratnji ili ih pomaže. Sela u kojima se nađe oružje i municija ili koja ustanike bilo gdje i na bilo koji način budu pomagala biće spaljena. Za vrijeme i poslije operacije trupe će »pravično i sa puno razumijevanja« postupati sa narodom. Vlada NDH će preduzeti mjere za ponovno uspostavljanje pravnog poretka. Osim toga, ona će odmah donijeti privremene zakonske mjere koje su potrebne da regulišu život naroda.²⁸⁾

Međutim, pitanje da li sa četnicima na području planiranih operacija pregovarati ili ne, ubrzo je ponovo zaokupilo pažnju zainteresovanih. Povod za to dala je vlada NDH. Ona je u martu mjesecu stupila preko dra Vjekoslava Vrančića, državnog sekretara i predstavnika vlade NDH u štabu Druge italijanske armije u pregovore sa četnicima u Hercegovini u cilju iznalaženja jednog modus vivendia. Kao osnovu za pregovore, vlada NDH je predložila da četnike u Hercegovini snabdije oružjem, s tim da se oni bore protiv komunista i brane granicu NDH prema Crnoj Gori.²⁹⁾

Na vijest o ovim pregovorima reagirala je, svaka na svoj način, i njemačka i italijanska strana. Von Ribbentrop je stao na stanovište da jedan takav pokušaj zaslužuje pažnju, jer je značajan za pripremanje planirane vojne akcije protiv ustanika. Njemu je bila bliska ideja da se vojničko savladavanje ustanka pripremi i političkim sredstvima u smislu pokušaja da se ustaničke vođe prije početka akcije pocijepaju i izazovu jedni protiv drugih. Pri tom je Von Ribbentrop mislio da tu ideju treba provoditi na način koji neće dopuštati nikakvu sumnju u odlučnost Trećeg Rajha da vojnim sredstvima slomi oružani ustanak. On je takođe imao u vidu mogućnost, ako se pregovori vlade NDH sa četnicima pokažu kao korisni, da se nagovori M. Nedić da i on sa svoje strane utiče na ustanike da postanu lojalni građani. Ipak, njemačko ministarstvo spoljnih poslova nije željelo da u pitanjima pregovora sa četnicima utiče na bilo koji način na A. Pavelića, niti da o tom pitanju zauzme svoj stav prije nego što bude upoznato sa motivima koji su Pavelića opredijelili za pregovore i ciljevima koje ti razgovori treba da postignu.³⁰⁾

Za razliku od von Ribbentropa gen. Kuntze je stajao čvrsto na stanovištu da pregovori sa četnicima ne mogu da se uzmu u obzir, već da treba insistirati na odredbama Opatijskog protokola.³¹⁾

²⁸⁾ Isto; E. Visshaupt, str. 125—126, 136.

²⁹⁾ E. Visshaupt, str. 157.

³⁰⁾ Von Ribbentrop — S. Kasche-u 18. 3. 1942, Bon 4/917—918.

³¹⁾ W. Kuntze — OKW-u 7. 4. 1942, AVII 44—F—4/1—17—18.

Gen. Roatta je mislio da sama činjenica da vlada NDH pregovara sa četnicima daje u tom pogledu odriježene ruke Nijemcima i Italijanima, te da je odredba Opatijskog protokola, koja se odnosi na to pitanje postala ništavna. To mišljenje gen. Roatta je sa posebnim naglaskom iznio na konferenciji sa gen. Baderom i šefom njegovog štaba, održanoj u Ljubljani (28. i 29. marta) prije nego što je Operativni štab gen. Badera prenio svoje sjedište iz Beograda u Sarajevo. Gen. Roatta se trudio da dokaže da, ako se već vode pregovori sa četnicima u Hercegovini, nema nikakvog razloga da se takvi pregovori ne povedu i sa četnicima u istočnoj Bosni. Smisao njegove ideje sastojao se u želji da putem pregovora isključi iz borbi »nacionalnosrpske ustanike u istočnoj Bosni«. Za vrijeme dok operacije traju četnici bi mogli da se i fizički udalje. Pošto partizani budu savladani, moglo bi se računati s tim da se četnici u ovom kraju uklope u osovinski sistem.³²⁾

Obrazlažući svoj stav gen. Roatta je polazio od činjenice da se četnici bore protiv komunista i da je osnovni cilj njemačke i italijanske okupacione sile da savlada komuniste. Stoga, smatrao je on, nije svrsishodno da okupacione snage nastupaju istovremeno i protiv partizana i protiv četnika. Umjesto da ih na taj način prinudno tjeramo u isti tabor — govorio je Roatta — biće bolje da iskoristimo njihovo međusobno neprijateljstvo. U principu Roatta je smatrao da se i pitanje četnika može u pogodnom trenutku pobliže razmotriti i konačno riješiti. Sada, pak, u prvoj fazi, u fazi savladavanja komunista trebalo bi računati na njihovu pomoć, ako nikako drukčije ono u vidu njihove pasivizacije u predstojećim borbama. Činjenica je, pak — nastavio je Roatta — da četnici, iako, doduše, neprijatelji NDH, nisu i neprijatelji sila osovine. Stoga ne znači da se sa njima ne bi moglo razgovarati, naravno uz pristanak vlade NDH.³³⁾

General Laxa je izrazio spremnost da od vlade NDH izdejstvuje saglasnost da se sa četnicima povedu pregovori. Gen. Baderu, i pored toga što je znao kakvo mišljenje o tome ima gen. Kuntze, nije preostalo ništa drugo, ukoliko nije želio da borbena grupa Bader ostane bez jedinstvene operativne komande, nego da se makar i preko volje saglasi sa namjerom gen. Roatte da povede razgovore sa četnicima. Odlučeno je i to da se civilne vlasti NDH u području operacija priznaju i uvažavaju. Vlada NDH za vrijeme dok operacije budu trajale biće zastupljena u štabu gen. Badera preko već određenog opunomoćenika (dr Sead Kulović).³⁴⁾

Vlada NDH formalno nije se složila s tim da se pregovara sa četnicima u istočnoj Bosni. Ona se unaprijed ogradila od takvih pregovora i od odgovornosti skopčane sa politikom pregovaranja. Stvarno, vlada NDH nije odbijala rezultate ljubljanskih razgovora. Ona je samo sumnjala da će dogovori u Ljubljani biti izvodljivi. Ipak, željela je da ostane u toku događaja, pa je svojim saveznicima stavila do znanja da na eventualne pregovore sa četnicima želi da uputi svog neslužbenog posmatrača.³⁵⁾

³²⁾ Isto; S. Kasche — MIP-u 3. 4. 1942, Bon 4/959.

³³⁾ E. Wisshaupt, str. 157—159.

³⁴⁾ S. Kasche — MIP-u 31. 3. 1942, Bon 4/934—935.

³⁵⁾ R. Hurem, Sporazumi o saradnji ..., str. 293.

S. Kaschea su mučile ozbiljne brige. On je vidio opasnost u tome što će možda četnici izvući iz pregovora veće koristi nego sam Roatta. S. Kasche je i u dotadašnjim odnosima između Italijana i četnika nalazio razloge za sumnju da se u ovom slučaju vodi dvostruka igra. No, i pored svih sumnji on je držao da su pregovori put kojim se može ići ka cilju. Po njegovom mišljenju, pregovore sa četnicima trebalo bi da vode zajedno predstavnici Trećeg Rajha i Kraljevine Italije. Pri tom bi se morala onemogućiti svaka veza istočnobosanskih četnika sa četnicima iz Srbije kako četnici u istočnoj Bosni ove veze ne bi iskoristili da u uslovima kada se pregovara ojačaju svoje snage i svoje pozicije.³⁶⁾

Ali se gen. Kuntze, prihvatajući rezultate ljubljanskih razgovora u pogledu vođenja operacija, i dalje suprotstavljao namjeri da se pregovara sa četnicima. Gen. Kuntze je sutradan po svršetku razgovora u Ljubljani zatražio od njemačkog generala kod Glavnog štaba italijanske vojske u Rimu da poradi na tome da se spriječi namjera gen. Roatte da započne razgovore sa četnicima. On je ujedno zatražio mišljenje OKW koju je smatrao kompetentnom da riješi ovo pitanje. Sa svoje strane predložio je Vrhovnoj komandi wehrmachta da se posredstvom Commando supremo nastoji da Roatta odustane od namjere da pregovara sa četnicima. Ostane li gen. Roatta čvrsto pri svojoj namjeri, gen. Kuntze je mislio da bi OKW u tom slučaju morala ovlastiti gen. Badera da i on pregovara sa četnicima.³⁷⁾

Pitanje pregovora postalo je predmetom kojim su se zabavile i vrhovne komande njemačke i italijanske vojske.

Na ovom mjestu treba reći da su u pozadini njemačko-italijanskog neslaganja u pogledu odnosa prema četnicima u istočnoj Bosni stajali protivrječni interesi Trećeg Rajha i Kraljevine Italije u ovom dijelu Bosne i Hercegovine. Planom o sadjejstvu italijanskih divizija protiv ustaničkih snaga na teritoriji čiji centar je bila Foča pružala se mogućnost italijanskoj armiji da zaposjedne teritorij sjeverno od demarkacione linije. U tom cilju Roatta je podvlačio potrebu da u operacionom području sjeverno od demarkacione linije ostavi iza sebe jake posadne trupe. Takođe je insistirao na pravu italijanskih i, naravno, njemačkih vojnih komandanata da u području operacija vrše stvarnu vlast, a isto tako na isključivom pravu štaba Druge italijanske armije da ocijeni kad prestaje potreba daljnjeg održavanja vojne uprave.³⁸⁾ Nijemci su se s razlogom bojali da Italijani ne prošire svoj uticaj u središnjem dijelu Bosne i Hercegovine podrazumijevajući tu i Sarajevo. Razumljivo je što je Kasche u više navrata insistirao na tome da se italijanske trupe upotrijebe sjeverno od demarkacione linije samo u okviru operacija, a ne i kao posadne trupe poslije završenih operacija.³⁹⁾

Jedva da je potrebno naglasiti da se ovom planu gen. Roatte suprotstavljala vlada NDH, koju je on uvjeravao da zavođenje vojne uprave neće značiti atak na suverenitet NDH.

³⁶⁾ S. Kasche — MIP-u 3. 4. 1942, Bon 4/959.

³⁷⁾ E. Wisshaupt, str. 160—161.

³⁸⁾ Isto, str. 157; S. Kasche — MIP-u 16. 4. 1942, Bon 3/142—143.

³⁹⁾ Vidi Kascheov izvještaj MIP-u od 31. 3. 1942, Bon 4/934—935 i 16. 4. 1942, Bon 3/142—143.

Gen. Roatta je računao na negativan stav vlade NDH i poslanika Kaschea u odnosu na plan zavođenja vojne uprave — njemački vojni komandanti izgleda da su bili skloni da taj plan prihvate — pa je odlučio da se istovremeno posluži Jezdimirom Dangićem. Nezadovoljan ishodom razgovora koje je u periodu od 30. januara do 3. februara vodio sa predstavnicima Trećeg Rajha u Beogradu, Dangić je već 20. februara stupio u pregovore sa Italijanima. Italijanskoj komandi je išlo naruku i to što je ustaška »Crna legija«, jačine tri bataljona, prije nego što je trebalo da otpočne operacije protiv ustanika u istočnoj Bosni, samovoljno, 31. marta, preduzela napad iz Han Pijeska u pravcu istočne granice NDH i za svega nekoliko dana prodrla na Drinjaču, zauzela Vlasenicu, Bratunac i Srebrenicu i tako izbila na Drinu. Tom prilikom ustaše su zadale težak udarac Dangiću, i to svega mjesec dana nakon što su mu sličan udarac zadali bataljoni prve i druge proleterske brigade u okviru pohoda protiv četničkih punktova u istočnoj Bosni. Računajući sa teškoćama u koje je Dangić zapao, italijanska vrhovna komanda mu je sugerisala da hitno pošalje jednu predstavku u kojoj će, pozivajući se na razvitak prilika u Bosni, zahtijevati da italijanske trupe odmah umarširaju u ovo područje. Rečeno je da će zaposjedanje ovog dijela Bosne od strane italijanskih trupa uslijediti 48 časova poslije prispjeća ove predstave u Mostar, jer su za ovu svrhu već pripremljene odgovarajuće trupe.⁴⁰⁾

Nijemci su na ovu akciju sa italijanske strane reagirali tako što su uhapsili Dangića i ubrzo potom odveli ga u internaciju. Kasche je to iskoristio za konstataciju »da u takvoj situaciji ne treba pregovarati« nego svim sredstvima udariti po ustanicima.⁴¹⁾ U međuvremenu OKW je uspjela da se Commando supremo saglasi sa stanovištem da se treba pridržavati tačke deset Opatijskog protokola, kojom se isključuje mogućnost pregovora sa četnicima.⁴²⁾

Treba reći da se insistiranje gen. Kuntzea i OKW da se ne pregovara sa četnicima temeljilo isključivo na operativnim razlozima. Gen. Kuntze je u ovom slučaju postupao kao vojnik. Međutim, gen. Bader, kome je palo u dužnost da komanduje operacijama imao je, kao što je već rečeno, više razumijevanja za kombinovanje vojnih i političkih sredstava. On je čvrsto vjerovao da su većina ustanika u istočnoj Bosni, nacionalisti po ubjeđenju, skloni mirnom životu, ali su se zbog ustaškog terora morali odmetnuti u šumu. Baderova sklonost da pregovara postala je još izrazitija kada se vlada NDH poslije ljubljanske konferencije u stvari složila sa pregovorima, prepuštajući rizik Nijemcima i Italijanima. U tom trenutku Kasche nije mogao ostati »veći katolik od Pape«, pa je i sam dopustio mogućnost pregovora. Von Ribbentrop se nije protivio tome da se razgovori povedu, ali pod uslovom da razgovori ne dovedu u dilemu politiku u pogledu likvidacije ustanka.

Može se, dakle, reći da su odgovorni faktori Trećeg Rajha prihvatili ideju o kombinovanju vojnih i političkih metoda u savlađivanju ustanka tako što bi se primjenom drastičnih metoda protiv komunista i političkim pogađanjem sa četničkim starješinama još više podstakao rascjep

⁴⁰⁾ Zapovjednik Sipo i SD Beograd — RSHA-u Berlin 12. 4. 1942, London N—6, 301025—26.

⁴¹⁾ S. Kasche — MIP-u 13. 4. 1942, Bon 4/976—977.

⁴²⁾ S. Kasche — MIP-u 16. 4. 1942, Bon 3/142—143; E. Wisshaupt, str. 161.

u ustaničkim redovima — rascjep do kojeg je došlo nezavisno od politike okupatora prema ustaničkom pokretu. Samo su razlozi operativne prirode rukovodili komandanta Jugoistoka i OKW da u prvi mah otkloni mogućnost saradnje sa četnicima. Međutim, ove visoke komande su ubrzo izmijenile svoj stav i prihvatile pregovaranje sa četnicima kao korisno.⁴³⁾

Što se tiče Commando supremo, izvjesno je da je ona samo pod pritiskom OKW pristala da Roatti uskrati dozvolu da pregovara. To potvrđuju dvije važne činjenice: prvo, Roatta je i prije toga, već od početka ustanka, bez ikakve smetnje od strane vrhovne komande politički saradivao sa jednim dijelom srpskih građanskih političara u krajevima anketiranim od strane Italije i u onom dijelu NDH koji se prostirao u italijanskoj okupacionoj zoni. Kao što je poznato, ta saradnja je ubrzo evoluirana do oružane saradnje italijanske okupacione vojske i četničkih odreda protiv NOP-a; drugo, Roatta je 13. aprila, dan prije početka operacija, saopštio da Commando supremo zabranjuje pregovore sa ustanicima, a samo dva dana ranije, 11. aprila, on je u razgovoru sa gen. Glaise-Horstenauom u Zagrebu izjavio da je od Italijanske vrhovne komande dobio odriježene ruke za pregovore sa četnicima i da on bez obzira na to kako će Nijemci postupiti u svojoj zoni namjerava da putem pregovora odvoji četnike od partizana, naročito u Hercegovini, i tako sebi stvori slobodno zaleđe za operacije na sjeveru. On tom prilikom nije isključivao mogućnost da i same četnike, ako oni potvrde svoju vjernost, angažuje u borbi protiv partizana.⁴⁴⁾ Nema, znači, nikakvog osnova za vjerovanje da je Commando supremo za svega dva dana izmijenila svoje stvarno mišljenje o tako važnom pitanju kao što je politika savladavanja ustanka u Jugoslaviji.

Izlazi da su i njemački i italijanski faktori u vrijeme pripremanja tzv. treće ofanzive, kao, uostalom, i ranije, zastupali političko mišljenje da se ustanak u Bosni i Hercegovini (u ovom slučaju u istočnoj Bosni i Hercegovini) može savladati ako se postigne to da ustaški režim prihvati politiku tolerisanja Srba u NDH tj. ako se srpskom narodu u ovim krajevima omogućiti da živi u relativnom miru i sigurnosti. U skladu sa ovim stanovištem gen. Roatta i gen. Bader obratili su se prije početka operacije stanovništvu i ustanicima u istočnoj Bosni i Hercegovini s pozivom da odustanu od dalje borbe i da se posvete mirnom životu i radu. Oni su izjavili da su predstojeće akcije italijanske, odnosno njemačke vojske motivisane isključivo željom za zavođenje reda, mira i pravičnosti u ovim krajevima. Stoga da će se njihove trupe boriti samo tamo gdje budu naišle na otpor. Istovremeno su nagoviještene energične mjere (kažnjavanje smrću, spaljivanje kuća i gospodarskih zgrada i dr.) protiv onih koji budu nastavili borbu ili na bilo koji način pomagali ustanike, kod kojih se bude našlo oružje, ili koji budu bježali ispred italijanskih, odnosno njemačkih trupa. Osim toga, gen. Bader je u ime vlade NDH obećao jednakost pred zakonom i zajamčio zaštitu života i imetka svima onima »koji državu Hrvatsku iskreno priznaju«, bez razlike na vjeru i narodnost. Gen. Bader je takođe obavijestio narod i usta-

⁴³⁾ E. Wisshaupt, str. 182.

⁴⁴⁾ S. Kasche — MIP-u 16. 4. 1942, Bon 3/142—143.

nike da vlada NDH poziva na saradnju sve mirne građane, kao i da su već preduzete mjere za obnovu postradalih krajeva.⁴⁵⁾

General Bader je zaista želio da u što većem obimu ispuni obećanja data u svoje ime i u ime vlade NDH. On je za vrijeme razgovora sa predstavnicima wehrmachta (gen. Glaise-Horstenau, gen. Fortner i puk. Pfaffenroth, načelnik Štaba borbene grupe »Bader«) i funkcionerima NDH (gen. Ivan Prpić, šef štaba Glavnog stana poglavnika, dr M. Lorković, ministar spoljnih poslova, E. Kvaternik, državni sekretar za policiju, dr Š. Benak, opunomoćenik vlade NDH za istočnu Bosnu u političkim pitanjima i ustaški p.pukovnik J. Francetić), koje je vodio u Sarajevu 19. i 20. aprila 1942. godine, insistirao na potrebi što brže izgradnje hrvatske državne uprave u području sa kojeg su ustanici potisnuti i tražio od predstavnika vlade NDH da se pokaže puno razumijevanje i pruži podrška naporima za plansku izgradnju srpskih naselja u istočnoj Bosni. Takođe je gen. Bader za vrijeme ovih razgovora pokrenuo pitanje ustaša i njihovog držanja kao prepreke za smirenje naroda, prije svega u istočnoj Bosni.⁴⁶⁾

Ima indicija da je gen. Bader u toku operacija sjeverno od demarkacione linije dijelio narodu zaplijenjenju stoku i zaplijenjene zalihe hrane.⁴⁷⁾

General Bader je upoznao stanovništvo istočne Bosne sa naporima koje je ulagao kod vlade NDH u cilju da ova podupre »rad oko smirivanja i podizanja ovog kraja«. On je obavijestio narod da će se odgovorni faktori NDH pobrinuti da se svaki gest samovolje i svaki prekršaj koji budu učinili službeni organi vlasti savjesno ispita i najstrožije kazni. Dodao je da će njemačke trupe u istočnoj Bosni pod njegovim vrhovnim zapovjedništvom i nadalje štititi pravdu i bdjeti nad ravnopravnošću i sigurnošću svih lojalnih građana.⁴⁸⁾

Ustaški režim je početkom 1942. godine počeo da shvata da će morati da mijenja svoj odnos prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. S jedne strane, na njega su vršili snažan pritisak njemački vojni krugovi u Jugoslaviji — koji su upravo u politici Pavelićeve garniture i njenog odnosa prema srpskom narodu vidjeli glavni uzrok nemira u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini — a s druge strane narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj — u čisto hrvatskim krajevima — sve više se razvijao, a ustaški režim sve više kompromitovao svojom unutrašnjom i spoljnom politikom. Ustašama je postalo jasno da ne mogu da se konfrontiraju istovremeno sa svim svojim protivnicima i oponentima i da je stoga neminovna revizija njihove dotadašnje politike.

Mada je izvjesno da se ustaški režim u suštini nije odricao plana o likvidaciji Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, on je morao da taj svoj cilj privremeno zapostavi i da prioritet dadne suzbijanju narodnooslobodilačkog pokreta. U to vrijeme interesi njemačkog i italijanskog okupatora u NDH takođe su nalagali da se sve raspoložive snage usmjere protiv NOP-a, odnosno njegovog komunističkog vođstva. U samom

⁴⁵⁾ Proglas komandanta 2. italijanske armije i komandanta borbene grupe »Bader«, AVII 27—3/2.

⁴⁶⁾ E. Wisshaupt, str. 166—167.

⁴⁷⁾ W. Kuntze — OKW-u 7. 5. 1942, AVII 44—F—3/1—23.

⁴⁸⁾ Proglas gen. Badera, AVII 50—A—2/16.

pokretu uveliko je bio odmakao proces političke diferencijacije, koji se ispoljavao kao nemogućnost saradnje ustanika sa četničkom i narodno-oslobodilačkom političkom orijentacijom. Protagonisti četničkog pokreta u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj nisu u to vrijeme skrivali da najopasnijeg svog protivnika vide upravo u narodnooslobodilačkom pokretu, a osim toga pokazivali su spremnost da u borbi protiv NOP-a potraže saveznike. Zbog svega toga ustaški vrhovi su početkom 1942. godine pokušali da vode umjereniju politiku prema Srbima.⁴⁹⁾

Zaokret u politici ustaškog vođstva ilustruje sazivanje Hrvatskog državnog sabora. Sam Sabor nije odražavao narodnu volju. Poslanici Sabora nisu bili birani nego su imenovani iz reda režimu počudnih ljudi. Oko tog određivanja je bilo dosta nesporazuma zbog toga što je Pavelić nastojao da se zaobiđu neki istaknuti ljudi iz Hrvatske seljačke stranke, u stvari vođstvo stranke, i dr.⁵⁰⁾ Zasjedanje sabora, u kome je bilo i nekoliko Srba održano je posljednjih dana februara. Na tom zasjedanju, kao i na kasnija dva (u aprilu i decembru 1942. g.), Sabor nije donio nijednu odluku od značaja za narodni život.

U svom govoru u Saboru, održanom 28. februara, A. Pavelić je navijestio osnivanje tzv. Hrvatske pravoslavne crkve. Ideju za to dao mu je S. Kasche, njemački poslanik u Zagrebu.⁵¹⁾ Kasche je uvidio da se pitanje Srba u NDH, s obzirom na njihov broj i oružani otpor, ne može riješiti njihovim fizičkim uništenjem ili preseljavanjem, pa je sugerisao Paveliću da formalnom izmjenom statusa Srba u NDH pokuša da ih pretvori u lojalne građane svoje države. Kasche je mislio da bi bilo mudro kada se u buduće ne bi govorilo o Srbima u NDH, što je po tada važećim normama u NDH značilo o ljudima izvan zakona nego o pravoslavnim državljanima Nezavisne Države Hrvatske.⁵²⁾ Pavelić je prihvatio Kascheovo rezonovanje s tom napomenom da on nije želio da pravoslavna crkva u NDH bude »korteš velesrpsva«, što je ona »postala putem sv. Save«. Pavelić je tvrdio da se pravoslavna crkva u NDH mora depolitizirati i služiti isključivo »prvotnom pozivu vjere«. Iz ovih razloga Pavelić nije želio da za poglavara hrvatske pravoslavne crkve postavi crkveno lice iz redova Srba u NDH. Ukratko, Pavelić je želio da osnivanjem Hrvatske pravoslavne crkve doprinese smirivanju Srba u NDH. Mada je govorio o njenoj depolitizaciji, Pavelić je imao u vidu pravoslavnu crkvu koja će poslužiti njegovim političkim ciljevima.⁵³⁾

Trećeg aprila 1942. g., u jeku priprema za ofanzivu protiv ustanika u istočnoj Bosni i Hercegovini, donesena je »Zakonska odredba o hrvatskoj pravoslavnoj crkvi«. Petog juna iste godine donesen je »Ustav hr-

⁴⁹⁾ F. Butić, O nekim problemima proučavanja »Nezavisne Države Hrvatske«, str. 306.

⁵⁰⁾ Izjava S. Kvaternika na saslušanju 23. 10. 1946, AVII 9—6/2—1—104.

⁵¹⁾ »Nur auf einem sachlichen Tatbestand möchte ich mit allem Nachdruck hinweisen: Die Gründung der Kroatischorthodoxen Kirche, ist auf meine Veranlassung durch den Poglavnik erfolgt« (S. Kasche — MIP-u 28. 12. 1942, London N—9, 302768—70).

⁵²⁾ S. Odić, n. d., str. 63—64.

⁵³⁾ »Naime ne radi se samo o jurističkom uređenju, nego i o jednom političkom pitanju. Volja je poglavnika da se nađe baza kako bi se moglo omogućiti i pravoslavlju život, a prvi je uvjet tome da se uspostavi crkva, i to crkva koja odgovara interesima države...« (Vinko Krišković u Odboru za pravosuđe i bogostovlje Sabora, prema: F. Butić — I. Jelić, n. d., str. 343).

vatske pravoslavne crkve«, a arhiepiskop Germogen, ruski emigrant imenovan je mitropolitom zagrebačke mitropolije Hrvatske pravoslavne crkve sa sjedištem u Zagrebu. Nekoliko dana docnije ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja vlade NDH dalo je upute o osnivanju hrvatskih pravoslavnih župa (parohija).⁵⁴⁾

Raspoloživi podaci o djelovanju takozvane Hrvatske pravoslavne crkve vrlo su oskudni. Iz njih se može zaključiti da su Germogen i njegov zamjenik posjećivali krajeve NDH u kojima su bili nastanjeni Srbi radi otvaranja pravoslavnih crkava i obnavljanja bogoslužjenja. Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH je zahtijevalo od velikih župa, kotarskih oblasti i kotarskih ispostava da mitropolitu Germogenu prilikom njegovog obilaska crkava poklone dužnu pažnju i na svaki način olakšaju njegovu misiju. Pravoslavni sveštenici u parohijama počeli su da vrše službu božiju, a neki od njih, koji su dotle bili u zatvoru pušteni su na slobodu. Takođe se iz ovih oskudnih podataka vidi da je reakcija pravoslavnih Srba na otvaranje njihovih crkava i puštanje na slobodu pojedinih sveštenika, mada Srbi nisu imali povjerenja ni u poglavnika NDH ni u njegovog mitropolita, ipak bila pozitivna. Svi raspoloživi podaci se slažu u tome da je osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve naišlo na povoljniji prijem kod Srba u gradovima, kod trgovaca, zanatlija i privatnih namještenika, zatim kod seljaka u selima gdje je postojala i osjećala se vlast NDH, dok su Srbi u onim selima u koja nisu dopirale kompetencije režima ostali prema instituciji Hrvatske pravoslavne crkve uglavnom indiferentni.⁵⁵⁾

Vlada NDH je prihvatila sve aranžmane dogovorene u Opatiji i Ljubljani u prisustvu njenog predstavnika gen. Prpića sa izuzetkom formalnog prihvatanja odluke da se u toku vojnih operacija u istočnoj Bosni i Hercegovini pregovara sa četnicima. Pavelić je već 2. aprila 1942. g. imenovao dra Šandora Benaka, vladinog sekretara za opunomoćenika ministra unutrašnjih poslova za područje velikih župa Usora i Soli, Vrhbosna i Hum, tj. za područje istočne Bosne i Hercegovine (bez Posavine i Semberije), sa sjedištem u Sarajevu. Cilj ove mjere bio je da se civilna vlast u ovim krajevima koncentriše u jednoj ličnosti sa velikim ovlaštenjima, koja će se u skladu sa zahtjevom okupacionih sila postarati da se u navedenim župama što prije uspostavi jedinstvena, solidna i efikasna državna uprava.⁵⁶⁾

Mjesec dana docnije rasformirana je Vojna krajina, koja je zahvatala granično područje NDH prema Srbiji i Crnoj Gori.⁵⁷⁾

Sredinom aprila, istovremeno sa početkom ofanzive u istočnoj Bosni i Hercegovini, Pavelić je propisao način na koji će se postupati u područjima u kojima se preduzimaju vojne akcije protiv ustanika. Sa stanovišta uticaja koji su Pavelićeve odredbe mogle imati na držanje sta-

⁵⁴⁾ *Narodne novine* od 7. 4. 1942; *Nedeljne vijesti* od 8. 6. 1942; AVII 141—1/3—3.

⁵⁵⁾ AVII 52—40/1—3—22; 70—17/4; 164—31/2—1; 174—16/6—1, 24/6—1—2.

⁵⁶⁾ AVII 60—14/2. — Jedanaestog jula 1942. g. vlast opunomoćenika ministra unutrašnjih poslova za velike župe Vrhbosna, Hum i Usora i Soli proširena je i na župu Posavje, što znači i na Bosansku posavinu i Semberiju. AVII 71—50/6.

⁵⁷⁾ AVII 146—44/2—5.

novništva, posebno srpskog interesantne su stavke koje određuju opseg kompetencija vojnih i civilnih organa NDH u toku operacija i inače. Te stavke određuju:

1. da ubuduće niko nije ovlašten da na svoju ruku preduzima bilo kakvu vojničku akciju osim u slučajevima odbijanja iznenadnog protivničkog napada ili ugušivanja nemira, odnosno pobuna, dakle u slučajevima koji traže hitno samoinicijativno djelovanje. Domobranske i ustaške jedinice koje izvršavaju određene im operativne i taktičke zadatke ne mogu niti smiju vršiti nikakvu drugu službu, kao što je, npr., sabiranje i prevoz zaplijenjenih materijalnih dobara i sl.;

2. prije svake vojne akcije treba, po pravilu, na prikladan način pozvati stanovništvo da se vrati svojim kućama i obnavljanju svakodnevnih poslova i garantirati mu bezbjednost života i imetka i punu zakonsku zaštitu. U toku operacija treba poštediti žene i djecu i ostaviti ih na miru u njihovim domovima. u načelu treba ostaviti na miru i muškarce koji se zateknu kod kuća bez oružja i koji ne budu pružali otpor. Kuće po selima i seoska imanja ne smiju se u toku operacija oštetiti;

3. zabranjuje se svaka samovoljna štetna djelatnost kao što je ubijanje, pljačka, paljenje, krađa i drugi načini uništavanja imovine. Svaki onaj ko se u tome pogledu ogriješi biće izveden pred prijeki sud i najstrožije kažnjen. Za svaki prestup u gornjem smislu suodgovorni su pretpostavljene starješine.⁵⁸⁾

U odredbama je posebno naglašena zabrana vršenja bilo kakvih akcija bez naređenja viših komandi ili viših organa vlasti, kao i zabrana vršenja ubistava, pljačke, krađe, paljevine i drugih načina uništavanja imovine.

Donoseći ove odredbe, Pavelić je očigledno imao u vidu političke želje vojnih komandanata dviju okupacionih sila, prije svega njemačkih. Njegovi predstavnici na razgovorima u štabu gen. Badera u Sarajevu, 20. aprila, ponovo su izrazili punu spremnost da u pitanju odnosa prema srpskom narodu i funkcionisanja i odgovornosti državnih organa NDH udovolje svim njemačkim željama. Sa svoje strane Pavelićevi emisari su insistirali jedino na tome da pomoću ustaških bataljona p.puk. J. Francetića zatvore granicu prema Srbiji.⁵⁹⁾

Praksa je pokazala da je ustaško vođstvo pokušalo da ostane pri svojim obećanjima i proklamacijama. Ono je uspjelo da se ustaški funkcioneri i komandanti u istočnoj Bosni u toku tzv. treće ofanzive donekle pridržavaju izdatih naređenja u pogledu odnosa prema narodu. Kao što je poznato, uloga ustaških bataljona bila je ograničena uglavnom na područje Romanije na istoku do rijeke Drine. Jedan dio srpskog naroda iz ovog kraja, bojeći se ustaških zločina, bježao je prema Drini sa željom da se skloni u Srbiju. U selu Miloševićima ustaše su izvršile pokolj srpskog naroda. Ali, stigavši nekoliko dana kasnije u selo Stari Brod, ustaše, na veliko iznenađenje mještana i izbjeglica, nisu izvršile nikakvo nasilje nad uplašenim i prestravljenim srpskim narodom, koji se tu nalazio u zbjehu očekujući da bude prebačen preko Drine u Srbiju. Staviše, jedan od ustaških funkcionera, po svoj prilici sam p.puk. Francetić, održao je

⁵⁸⁾ Odredbe poglavnik NDH za postupak prigodom podhvata (akcija) za čišćenje pobunjeničkih područja, AVII 180—19/8—2.

⁵⁹⁾ E. Wisshaupt, str. 166—167.

narodu govor u kome se okomio na partizane, a narod pozvao da se vrati svojim kućama, da obrađuje zemlju i obavlja druge poslove. On je narodu garantovao slobodu izjavivši da »niko nikoga neće smjeti dirati«. Štaviše, govornik je pozvao muškarce sposobne za vojsku da stupe u ustaše i da se bore protiv partizana koji su jedini krivi za sve njegove nedaće. Nakon toga narod se povratio svojim kućama. Prema nekim podacima⁶⁰⁾ ustaše u toku preostalog dijela 1942. godine, izuzimajući dva izolovana slučaja samovolje, nisu na užem području Romanije vršili nikakva nasilja. Ustaški puk. Stipković, koji se nalazio u Sokocu kažnjavao je ustaše za najmanji ispad prema narodu, sprečavao pljačku od strane ustaša i preduzimao niz mjera da odnos ustaša prema narodu bude korektan. Narod je gotovo bez ikakve kontrole od strane ustaških vlasti mogao da se kreće kuda je želio.

Prema kazivanju Gruje Novakovića, vlasti NDH na Romaniji i Glasicu izmijenile su u proljeće 1942. godine politiku prema srpskom stanovništvu. Pozvan je cio narod da se povrati svojim kućama i obećano mu da će se ustašama zabraniti da vršljaju po selima. Ustaše su zagovarale mir. Svakom ko bi se prijavio njihovoj komandi davali su propusnice sa kojima su oni nesmetano mogli ići u svoja sela. Pričalo se da nisu tražili ni to da im narod preda oružje.⁶¹⁾

U toku marta mjeseca ustaški režim je pokušao da nađe neki sporazum sa četničkim starješinama u Hercegovini i Novicom Kraljevićem, Radmilom Grđićem i Dobroslavom Jevđevićem. U isto vrijeme on se energično suprotstavljao svakom kontaktu u cilju pregovora sa četnicima u istočnoj Bosni. Objašnjenje vlade NDH da je ona željela da putem pregovora sa navedenim četničkim starješinama obezbijedi granicu prema Crnoj Gori samo je djelomično tačno. Razlog za njen donekle različit prilaz četnicima u Hercegovini i istočnoj Bosni u to vrijeme treba tražiti prije svega u različitom odnosu dviju okupacionih sila prema NDH. Njemački okupator je nastojao da održi fiktivni suverenitet te države, pa se u svojoj politici rukovodio načelom da na njenoj teritoriji ne preduzima ništa mimo vlade NDH, makar se radilo i o tako važnoj stvari kao što je izbor sredstava za likvidaciju ustanka. Za razliku od njemačkog, italijanski okupator je određivao svoju politiku u okupiranom području ne vodeći računa o interesima Pavelića. Sam Pavelić, iako predstavnik italijanskog dijela ustaške emigracije, pošto je došao na vlast, sve više se u svojoj politici oslanjao na vojnički i ekonomski snažniji Treći Rajh. To je vremenom umanjilo njegov značaj kod Italijana. S druge strane, Pavelić je u vrijeme izbijanja ustanka predao italijanskoj armiji civilnu i vojnu vlast u Drugoj, te vojnu vlast u Trećoj okupacionoj zoni. Ove okolnosti stimulisale su i omogućile Italijanima da lako i brzo ostvare dodir sa političkim ličnostima iz redova Srba u Hercegovini, a zatim i odnos saradnje sa tamošnjim četničkim odredima u borbi protiv partizana. Italijani su snabdijevali četnike hranom i opremom, a četnici su za uzvrat priznavali italijansku komandu. Na taj način je Milizia

⁶⁰⁾ S. Bilić, Kriza ustanka na Romaniji 1942. g., prilog za ediciju: »1942. u sjećanjima učesnika NOR-a« — sjećanje.

⁶¹⁾ S. Pređa, Romanijski udarni bataljon, prilog za ediciju: »Istočna Bosna u NOB-i« — sjećanje.

volontaria anticommunista (MVAC), kako su Italijani nazvali ove četnike, postala dio sistema italijanske okupacije.

U ovim uslovima uticaj organa vlasti NDH u istočnoj Hercegovini, naročito u selima bio je ništavan. Može se uzeti kao vrlo vjerovatno da se ustaški režim odlučio za miroljubive pregovore sa hercegovačkim četnicima u želji da tamo ojača svoj uticaj na štetu Italijana. Režim se, u stvari, plašio da Italijani ne pripoje istočnu Hercegovinu svom Guverneru u Crnoj Gori.⁶²) Taj strah je porastao poslije pregovora J. Dangića sa Nijemcima u Beogradu, krajem januara i početkom februara 1942. g., kojom prilikom je Dangić tražio vlast u istočnoj Bosni, odnosno pripojenje istočne Bosne Srbiji. Pokušaj ustaškog režima da se dogovori sa četničkim starješinama u Hercegovini — preduzet u vrijeme kada se u Opatiji odbacivala svaka mogućnost pregovora sa četnicima — nije dao željene rezultate. Ali su Italijani u tom pokušaju vidjeli presedan koji su iskoristili za diverziju opatijskog protokola. Kao što je rečeno, pod utiskom Roattine argumentacije u Ljubljani morala je i njemačka strana da revidira svoj odnos prema četnicima. I vlada NDH svojom izjavom od 31. marta 1942. stvarno je prihvatila soluciju da se sa četnicima pregovara i pored toga što joj se formalno protivila.

Svoju odluku da prizna četnike sjeverno od demarkacione linije i da se samo upusti u pregovore s njima, ustaško vođstvo je donijelo odmah poslije ljubljanskih razgovora, a svakako u prvoj polovini aprila mjeseca. Vjerovatno je na donošenje te odluke uticala i inicijativa samih četnika, koji su, energično se boreći za spas srpskih duša od komunizma, nalazili da se isplati pokušati podijeliti vlast sa ustašama. Zna se da su pojedini četnički komandanti (na Majevidici, Trebavi, Ozrenu) početkom aprila mjeseca nudili pregovore domobranskim i njemačkim komandantima. Osim toga, prodorom ustaške Crne legije iz Han Pijeska prema Drini, početkom aprila, i nastupom njemačkih i ustaško-domobranskih snaga sa Romanije prema njemačko-italijanskoj demarkacionoj liniji, sredinom aprila 1942. g., otpočele su vojne operacije protiv partizanskih snaga u istočnoj Bosni. Za vrijeme ovih operacija četnici su svojim držanjem dokazivali da nemaju namjeru da se poput partizana bore protiv okupatora i da su skloni saradnji i sporazumijevanju sa okupatorom i NDH. Sve to, dakle, imalo je uticaja na odluku ustaša da u okviru revizije svoje unutrašnje politike prvih mjeseci 1942. g. pristupe i političkom pregovaranju sa četnicima.

Tokom proljeća i ljeta (april—juli) 1942. g. državni organi NDH stupili su u pregovore sa više četničkih vojvoda i oficira koji su zastupali pojedine četničke odrede ili manje četničke jedinice, odnosno teritorije pod kontrolom četnika. Prihvatajući politiku sporazumijevanja, koja je nužno pretpostavljala i politiku djelimičnih ustupaka, ustaško vođstvo je tražilo da četnici priznaju suverena prava NDH. Sa svoje strane, ovo vođstvo je prihvatilo soluciju da se Srbima omogući da uglavnom nesmetano žive na teritorijama na koje bi se sporazumi odnosili. Na ovoj osnovi, sklopljeni su sa nekim četničkim vođama: Urošem Drenovićem (Mrkonjić Grad), Cvijetinom Todićem, Cvijetinom Đurićem i Brankom Stakićem (Ozren dobojski), Savom Božićem, Petrom Arnautovićem i Đu-

⁶²) V. Vrančić, *Urota protiv Hrvatske*, Zagreb 1943, str. 57.

rom Miloševićem (Trebava) i Golubom Mitrovićem (Zenica) formalni sporazumi kojima su regulisani međusobni odnosi strana ugovornica. Prema tim sporazumima, četnici iz navedenih područja priznali su suverena prava NDH i kao njeni državljani izrazili joj privrženost a njenom poglavaru lojalnost i odanost. Po slovu sporazuma, četnici prekidaju sva neprijateljstva prema vojnim i građanskim vlastima NDH, koje će na teritorijama na koje se sporazumi odnose uspostaviti svoju redovnu vlast i upravu u čemu će je četnici u svakom pogledu pomoći. Komandanti četničkih odreda, odnosno opštinske vlasti koje će oni imenovati vršiće samoupravnu vlast na odnosnom području, a pod kontrolom vlasti NDH. U cilju vođenja zajedničke borbe protiv partizana, četnici će zadržati svoje oružje, a ako se pokaže potreba, državne vlasti NDH će ih snabdjeti municijom. Sporazumi sadrže i odredbe po kojima se četnici, koji budu ranjeni u borbama sa partizanima mogu liječiti u bolnicama i ambulantama, kao i pripadnici oružanih snaga NDH, da četnici, ako se istaknu u borbi, mogu dobiti nagrade i odlikovanja, da se porodicama četnika poginulih u borbi protiv partizana dodijeli potpora od strane države. Takođe je određeno da stanovništvo navedenih područja ima u pogledu ishrane ista prava kao i ostali državljani, da mu se, ako zato ima preporuku četničkih komandanata, dozvoli zaposlenje na državnim i drugim javnim radovima, kao i kretanje i razmjena dobara. Preostale odredbe ovih sporazuma regulišu način na koji će se kontrolisati bespravno nošenje oružja, zatim materijalnu zaštitu porodica čiji se hranioци nalaze u njemačkom zarobljeništvu a nisu pripadali partizanima, vraćanje ljudi odvedenih u logore i izdavanje potpore njihovim porodicama, vraćanje izbjeglica svojim kućama, te eventualna zamjena novca.⁶³⁾

Pregovori su vođeni i sa Radivojem Kerovićem, Vukašinom Subotićem, Đurom Bižićem, Acom Medunićem, Ilijom Gajićem, Ivanom Petrovićem i Mirkom Đuranovićem (Majevisa—Semberija—Posavina), Savom Derikonjom (Ozren sarajevski, istočni obronci pl. Zvijezde i zapadni obronci pl. Romanije), Radivojem Kosorićem (Rogatica — Han Pijesak), kao i još nekim manje poznatim četničkim vođama. Mada sa ovim četničkim starješinama nisu sklapale formalne sporazume, vlasti NDH su im praktično priznale sva prava kao i onim četničkim vođama koji su takve sporazume potpisali.⁶⁴⁾

Ovim aranžmanima NDH se praktično odrekla vlasti u onim područjima u kojima su četnici dotad uspjeli da stvore svoju vlast. Postignutim sporazumima, ta vlast četnika je i formalno priznata. Sve funkcije državne vlasti na navedenim područjima preuzeli su da vrše četnički komandanti ili od njih imenovane opštinske vlasti. Značaj ove činjenice nije umanjivala okolnost da su četnički komandanti i njihovi organi vlasti (opštine) formalno priznavali suverenitet NDH.

Iz ovako regulisanih odnosa sa Nezavisnom Državom Hrvatskom proistekle su i znatne ekonomske koristi za četnike i narod, a naročito za četničke štabove. Samoupravna prava koja su četnici uživali na osnovu sporazuma u praksi su značila pravo na iskorištavanje prirodnih bogatstava dotičnog područja, odnosno pravo ubiranja taksa za njihovo korištenje, zatim pravo da slobodno trguju, pravo ubiranja poreza i sl.

⁶³⁾ R. Hurem, Sporazumi o saradnji..., str. 297—300.

⁶⁴⁾ Isto, str. 300—303.

Brojni su primjeri koji pokazuju da su četnici znali da iskoriste mogućnosti koje im je pružala stvarna situacija a i zaključeni sporazumi.⁶⁵⁾

Sporazumima o saradnji i ugovorima o primirju prekinuta su neprijateljstva između oružanih formacija NDH i četničkih odreda. Na taj način su njihove snage, do zaključenja sporazuma paralisane u međusobnim sukobima, oslobođene za zajednički istup protiv narodnooslobodilačkog pokreta i njegove oružane sile.

Sklapanjem sporazuma, postignut je relativan mir i izbjegnute su masovne represalije ustaša nad srpskim narodom. Ostavivši srpskom stanovništvu mogućnost oružane zaštite od ustaškog terora, kao i mogućnost više manje normalnog privređivanja i razmjene dobara, okupator je uspio da ovo stanovništvo, koje je sačinjavalo najveći dio ustaničke mase u 1941. g., u priličnoj mjeri pasivizira. Ovo stanovništvo je počelo da obnavlja svoje domove i da se prilagođava novoj situaciji u kojoj nije bilo toliko izloženo fizičkom uništavanju, kao što je to bio slučaj u vrijeme dizanja ustanka 1941. godine. Prihvatanje odnosa koji su ovim sporazumima uspostavljeni izgledalo je dobrom dijelu srpskog naroda kao najsigurniji put do obezbjeđenja i zaštite egzistencije. Ovom uvjerenju najviše su doprinijeli sami četnici čiji su komandanti, objašnjavajući narodu smisao i ciljeve sporazuma, isticali da su partizani ti koji izazivaju nered, na koje Nijemci reaguju odmazdama nad srpskim narodom, što izaziva nepotrebne žrtve srpskog naroda, a da oni — četnici žele mir i prosperitet srpskom narodu.

Istovremeno je vladi NDH pošlo za rukom da se ponovo domogne odgovornosti u Drugoj i Trećoj okupacionoj zoni, kojih se zbog vlastite nemoći bila prisiljena odreći krajem avgusta 1941. godine u korist italijanske okupacione sile. O tome je 19. juna 1942. g. potpisan sporazum sa vladom Kraljevine Italije, tzv. Zagrebački sporazum. Tim sporazumom NDH je dobila pravo da u Trećoj zoni uspostavi građansku i vojnu vlast a u Drugoj zoni samo građansku vlast uz izvjesna ograničenja. Nezavisna Država Hrvatska je garantovala da će poštovati obaveze koje su italijanske vojne komande preuzele u ime italijanske vlade, da se neće vršiti nikakve represalije niti nasilja nad srpskim stanovništvom i da će na najcjelishodniji način osigurati javni red i mir. Ove obaveze podrazumijevale su i priznanje »dobrovoljne protukomunističke milicije« (MVAC), koju su osnovale italijanske vojne vlasti, tj. četnika koji su bili u saradnji sa italijanskim okupatorom. Za uzvrat MVAC je priznala suverenitet, zakone i organe vlasti NDH. Sporazumom je određeno da i hrvatske vlasti mogu u Trećoj zoni osnivati »protukomunističke družine« koje bi bile pod vojničkom i političkom kontrolom NDH. Takve družine mogle su hrvatske vlasti osnivati i u Drugoj zoni, ali u sporazumu sa Vrhovnom komandom oružanih snaga Slovenija—Dalmacija (Supersloda). NDH se sporazumom obavezala da će uložiti sve snage za ugušenje narodnooslobodilačkog pokreta u spomenutom području.⁶⁶⁾

Na ovaj način vlada NDH je došla u odnos prema četnicima u južnom dijelu istočne Bosne i u Hercegovini (italijanska okupaciona zona)

⁶⁵⁾ Isto, str. 306—310.

⁶⁶⁾ V. Vrančić, n. d., str. 70—71; F. Butić — I. Jelić, n. d., str. 345; Raspis VOZ-a od 30. 6. 1942, AVII 145—13/9—2.

sličan onom koji je imala sa četnicima u Bosni (njemačka okupaciona zona) poslije potpisivanja sporazuma. Preuzimajući odgovornosti, vlada NDH je namjeravala da i u ovim krajevima osigura i zajamči mir i porredak i učini što je potrebno za smirivanje i sređivanje prilika. Ove mjere vlada NDH je mislila da ostvari, prije svega, obezbjeđenjem mira i zakonske zaštite srpskom stanovništvu («izpravnom i lojalnom pravoslavnom pučanstvu») nastanjenom u ovim krajevima.⁶⁷⁾

Sredinom 1942. g. vlada NDH je stala na stanovište da se u državnu službu mogu primiti »lojalni pravoslavci«, bivši činovnici, s tim da se rješenja o prijemu donose individualno od slučaja do slučaja. Rješenja o ponovnom prijemu u službu bivših službenika Srba donosilo je Ministarstvo unutrašnjih poslova na obrazloženi prijedlog velikih župana.⁶⁸⁾

Navedene mjere okupatora i ustaša, naročito sporazumi sa četnicima (Bosna), odnosno priznanje od strane NDH njihovog statusa koji je nastao kao rezultat ranijih aranžmana sa italijanskim okupatorom (istočna Hercegovina), djelovale su u pravcu smirivanja pobunjenog naroda. Veliki broj Srba, koji su učestvovali u ustanku nalazio je da je u novonastalim uslovima mudrije baviti se svojim poslovima nego nastavljati borbu i podnositi žrtve. Odnos snaga u istočnoj i centralnoj Bosni i istočnoj Hercegovini mijenjao se na štetu narodnooslobodilačkog pokreta. Paralelno su u ovim oblastima jačale pozicije NDH i, naročito, četnika.

Sporazumima sa okupacionim silama i Nezavisnom Državom Hrvatskom četništvo je izvojevalo priznanje da predstavlja srpski narod. Okupacione vlasti i NDH priznale su mu to i ne hoteci. Ovim sporazumima četnički pokret se potpuno uklopio u sistem okupacije i otpao kao ustanički faktor. Buduća rješenja, u osnovi politička, očekivao je na svjetskim frontovima. Ostalo je jedino pitanje koliko će četnički pokret moći da sa ove političke pozicije zadrži svoje pristalice i svoje borce.

THE POLITICAL MEASURES OF THE OCCUPIERS AND THE USTAŠA AGAINST THE UPRISING AND PEOPLE'S LIBERATION MOVEMENT IN BOSNIA AND HERCEGOVINA IN THE FIRST HALF OF 1942

Summary

The German occupation forces in Yugoslavia began to take a direct interest in the events in Bosnia and Hercegovina only after it had successfully concluded military operations against the Partizan forces in western Serbia in November of 1941. In the meantime, the uprising in Bosnia and Hercegovina was flourishing, so that Bosnia became the area of its direct operative interests and activity.

At the same time, the process of political differentiation of the forces in the uprising developed. In this regard, the occupation forces, and under their pressure the Ustaša regime of the Independent State of Croatia, decided in favor of an attempt to split the uprising forces and, by means of various steps, to win over the »national« uprising element and thus more

⁶⁷⁾ Raspis VOZ-a od 6. 7. 1942, AVII 145—13/9—1.

⁶⁸⁾ AVII 150a—52/16.

easily overcome the »communist« element. The Commando Supremo and the OKW, in preparing military operations against insurgents in Bosnia and Hercegovina accepted negotiations with the Četniks as a useful thing. The Ustaša regime, for its part, had begun to change its position towards Serbs in the Independent State of Croatia (ISC) and to take a more moderate stand towards them. This turn in the policy of the Ustaša leadership is illustrated by the convention of the Croatian State Assembly, the founding of the so-called Croatian Orthodox Church and the conclusion of an agreement with the Četnik leaders stipulating a division of power in the appropriate areas of the ISC and joint action against the People's Liberation Movement.

The author gives an exhaustive analysis of these measures whose effectiveness was aided by the fact that the insurgents and the people who supported them were becoming fatigued from the battle and satiated with the war, as well as the fact that the German and Italian occupying forces and Ustaša troops, with the assistance of the Četniks, were conducting at that time a considerable military operation against the Bosnian and Hercegovinian partizans.

In conclusion the author points out that the measures undertaken by the occupiers and Ustaša forces, especially the agreement with the Četniks in Bosnia, i. e. the recognition on the part of the ISC of their status which came about as a result of earlier arrangements with the Italian military powers of eastern Hercegovina, acted in the direction of pacifying the rebellious peoples. The Serbian population began to accommodate itself to the situation in which it was not exposed to the physical annihilation it had faced earlier (in the first months of the existence of the ISC). A large number of Serbs who had participated in the rebellion found it wiser in the new conditions to occupy themselves with their own business rather than to continue to struggle and sustain the losses. The relationship of the forces in eastern and central Bosnia and eastern Hercegovina changed unfavorably for the People's Liberation Movement. Concurrently the positions of the ISC and of the Četniks were strengthened in these areas.

By means of agreements with the occupying forces and with the ISC, the Četniks extracted reluctant recognition of their organization as the representative of the Serbian people. With these agreements the Četnik movement became fully integrated in the system of the occupation and ceased to be an insurgent factor. It awaited future political solutions on the world front. The single question remained whether and to what degree the Četnik movement would be able to maintain its adherents and troops having taken this political position.